

ԵՂԻՉԷԻ ՊԵՏՄՈՒԹԵԱՆ ԲՆԵԳԻՐԸ

1764 թուին Կ. Պօլսում լոյս տեսաւ Եղիշէի պատմութեան անդրանիկ տպագրութիւնը: Այն օրից մինչև ներկայ նոյն երկը 21 անգամ հրատարակուեցաւ. լոյս տեսան նորա աշխարհաբառ և օտարալեզու թարգմանութիւնները, հայերէն և ալլաւեղու համառօտ և ընդարձակ տեսութիւններ, ուսումնասիրութիւններ և ալլն: Որքան և մխիթարական են աղագլին և օտար բանասիրութեան առաջ բերած այս արդիւնքները, չէ կարելի սակաւն չխոստովանել, որ Եղիշէի պատմութեան մինչ ցայս ծանօթ օրինակների մէջ մի բաց տեղ մնում է: Այդ բաց տեղը նորա հինգերորդ լեզանակն է:

Ինչպէս լատինի է, բոլոր տպագրութիւնների մէջ եօթն լեզանակներն և «արտաքու՝ եօթն լեզանակի» ութերորդն էլ կան: Կարծես նոքա արդպէս և կազմուած են եղել և կրում են հեղինակի նշանակած հարազատ խորագիրը: Սակայն գրչեայ օրինակների օգնութեամբ կարելի է համոզուել, որ տպագրի և ձեռագրի մէջ այդ կողմից սերտ համաձայնութիւն չկայ: Գոնէ այս են ցոյց տալիս մեր ձեռի տակ եղած փաստերը:

Բանն այլ է, որ ս. Էջմիածնի մատենադարանում մեզ պատահել է ստուգել ութն զանազան գրչեայ օրինակներ և դիտել այն, որ բոլոր ութի մէջ էլ միշտ մի լեզանակ պակաս է. թէև մեզ ծանօթ բնագիրն անթերի կայ: Այսպէս՝ հինգ օրինակ չունին Ե. լեզանակ, երկու օրինակ Զ. լեզ. և մէկ օրինակ Ը. լեզանակ: Ահա նոցա համառօտ ցանկը, թուահամարները ս. Էջմիածնի մատենադարանի ցուցակինն են.

1. թ. 1687	իրուած	1174 թ.	} չունին Ե. լեզանակ.
2. թ. 1657	—	1570 թ.	
3. թ. 1625	—	1641 թ.	
4. թ. 2463	—	1672 թ.	
5. թ. 1381	—	1674 թ.	} չունին Զ լեզանակ.
6. թ. 1683	—	անթուական	
7. թ. 524	—	նորնայէս	
8. թ. 1685	—	1207 թ. չունի Ը. լեզանակ.	

Եթէ այսպէս է, թիւ ունին ուրեմն պակաս տեղում լինեալ զրէնալ օրինակները՝ Նոյնանից մէկը՝ թ. 2463 Դ. լեղանակից լետոյ ունի փոխանակ՝ Ն. Բ. 21/2 թերթ բաց տեղ, երեսները բոլորովին մաքուր, իսկ թ. 1625 նոյն տեղում լուսանցքի վերաջ ունի այս նկատողութիւնը. «Եւ լայսմ տեղոջ զընթերցողն (sic) մի ցնորի վասն հինգերորդ լեղանակին, զի օրինակն ոչ կալր, և մեզ ալ եղև ոչ պակաս ցնորումս: Ինչ վերաբերում է թ. 1687, թ. 1657 և թ. 1381, նոցա մէջ Ե. լեղանակի անուն ամենին չիւլ. ալ Դ. րդին անմ. ջատէս յաջորդում է Զ. րդը. իսկ թ. 1683 և թ. 524 օրինակների մէջ Ե. րդի խորագիրն է Հինգերորդ՝ կրկին անգամ ընդդէմ հալ Հայոց պատերազմաւ Թագաւորին Պալաից» և Ե. րդինն է «Եթեներորդ լեղանակ, լորում կարդաղրի դարձեալ առաքել-նութիւնն Հայոց և Հարադոյն ևս երեկ անօրէնութիւնն Վասակայն: Ըստ այսմ՝ ինչ որ 1, 2 և 5 օրինակների մէջ Զ. լեղանակ է, 6 և 7 օրինակներում նշանակուած է իբրև Ե. րդ, և այն, ինչ որ 1, 2 և 5 օրինակների մէջ Ե. լեղանակ է, 6 և 7 օրինակներում մնում է դարձեալ Ե. րդ. ուրեմն 6 և 7 իսկապէս Զ. լեղանակ չունին: Գալով թ. 1685, որ գրուած է 1207 թուին, կրտսնենք, որ այնտեղ Ա. Բ. Դ. և Դ. լեղանակները նման են 1, 2 և 5 օրինակներին, Ե. և Զ. լեղանակները 6 և 7 օրինակներին, իսկ Ե. րդի փոխադէն գրուած է Ը. րդի խորագիրն այսպէս. «Արտաքոյ վէջ եղանակէն Ե. Ե. րդ դարձեալ վասն նորին պատերազմի և Հարչարանաց սուրբ քահանայիցն»: Այս ցոյց է տալիս, որ ութերորդ օրինակը ճանաչում է միայն վեց լեղանակ և արտաքոյ վեցի եօթներորդ, որի բովանդակութիւնը սակայն մեզ ծանօթ Ը. րդինն է:

Ձեռագրների այս ցուցումներից լետոյ անցնենք տպագիր օրինակներին:

Թէպէտև մենք տեսած չենք անդրանիկ տպագրութիւնը, բայց չենք կարող չհաւատալ 1828 թուին Վենետիկում լոյս տեսած օրինակի հրատարակիչներին, որոնք լայնում են թէ նոյն անդրանիկ տպագրութեան հրատարակիչն էլ լինում է, որ ոչ մի զրէնալ օրինակի մէջ հինգերորդ հեղինակի խորագիր չկալ եղել և որ հինգերորդի վերաջ նշանակուած է եղել վեցերորդի խորագիրը, և հինգերորդ ու վեցերորդ լեղանակների բնագիրն անընդհատ, առանց որևէ բաժանման նշանի, շա-

բո՛ւնակում է եղել իբրև միապաշտոն մի հատուած մինչև եօթ-
ներորդ լեղանակը: Ասին անդրանիկ հրատարակիչն այս էլ է
լաւանած եղել, որ միայն մի գրչագիր ունեցել է Ն. լեղանակ
այն էլ Զ-րդի խորագրով. այդ պատճառով և նա ինքը բա-
ժանել է Զ. լեղանակն երկու մաս, անուանելով Ա. մասն Ն.
լեղանակ և Բ. մասն Զ-րդ *):

Այս տեղեկութիւնից խնհերն է լինում այն, ինչ որ փոքր
ինչ լաւաջ դիտել տուինք: Մեզ ծանօթ չէ այն ձեռագրի թը-
ւականը, որից գաղափարել է անդրանիկ հրատարակիչը: Կ.
Պօլսի երկրորդ տպագրութեան **) լաւաջաբանում ասուած է
որ անդրանիկ հրատարակութիւնն եղել է մի հատիկ վատ օ-
րինակից [«ունկելով» անձեռն պատրաստ զմիմյալն գաղափար
աղաւաղ և սխալ]:

Մեր ձեռքի տակ կալ և մի ալլ ցուցումն: Նդիշէի երկ-
րորդ տպագրութեան հրատարակիչը նոյնպէս լալտում է թէ
«խորագիր հեղինակին հինգերորդ զլխսն չէր լօրինակին»: Եւր.
տպագրութիւնը լոյս տեսաւ Ս. Պետերբուրգում 1787 թուին.
նորա մէջ Ն. լեղանակի խորագիրն «Բարձակումն արեւելեայց»
միակագծի մէջ է՝ իբրև բնագրում չեղած բան: Ժամանակով
այդ հրատարակութիւնն հեռու չէ առաջինից. սակայն ակնե-
րև է, որ Կ. Պօլսի և Ս. Պետերբուրգի հրատարակիչները,
չնայելով իրենց տեղերի հեռաւորութեանը, միևնոյն տեղեկու-
թիւնն ունին Ն. լեղանակի մասին: Այլ կերպ ասած. ԹԼ-րդ
գաբու բանասէրներին ծանօթ է եղել, որ Նդիշէի պատմու-
թեան Ն. լեղանակը պակաս է, ուստի դեռ այն ժամանակ նո-
քա հետաքրքիր են եղել բացատրելու այդ երևոյթը: Այսպէս՝
Ս. Պետերբուրգի հրատարակիչը կարծում է, որ Ն. լեղանակի
ճշոյն խորագիրն է պակաս, և այդ պատճառով Ն. և Զ. լեղա-
նակներն իրար հետ միացած են եղել Զ-րդի խորագրի տակ ***):

*) «Որպէս և Բիւզանդացոց առաջին տպագիրն աղդ տունէ, խո-
րագիր հինգերորդ լեղանակի չէք և ոչ ի մի գրչագիր, այլ վեցերորդ
դալն մակագրին նորին վեցերորդին վերնադրովն և միահետ տանին
մինչև ցեթներորդն, բայց միայն ի միով, որ հինգերորդ կոչէ զայն,
սակայն և նա նորին վեցերորդին մակագրովն»: Յ. Նդիշէ, տպուած
Վենետ. 1828:

**) «Պատմութիւն նահատակութեան սրբոց Վարդանանց և Դե-
տեղեանց բանաստեղծաց Կ. Պօլս 1823»:

***) «Մեր չեղեալ ձեռնհաս սուրբ գրքոյն կրկին օրինակաց՝ ու-
նելով զխեղճ մտաց՝ ոչ սակաւ տարժանեալ եղէ (sic) թէ դուցէ զլուսն

Ս. Պետերբուրգի այս հրատարակութեան լաշորդեք 1823 թուին Կ. Պօլսի երկրորդ տպագրութիւնը, որ վերը նշանակուեցաւ Ազրիանուպոլսեցի Պօղոս պատրիարքն իւր համառօտ լաւաշարանի մէջ լիշում է, որ նորա բնագիրը լուս տեսաւ (նորոգ սրբագրութեամբ) ըստ ընտրելագոյն և անսխալ դադափարին, որ 1781 թուին մի հնագոյն օրինակից հանել է Պալատցի դպիր Գէորգը. վերջինս իւր լիշատակարանում լալտում է, որ իւր նախագաղափարը գրուած է եղել Արարատեան աշխարհում Հալոց ՌԺՁ (1167) թուին Ս. Ներսէս Ծնորդաւու հայրապետութեան օրով. Գանի որ այդ հրատարակութեան մէջ գրչագրի ալ հանդամանքներու մասին տեղեկութիւններ չկան, պէտք է մտածենք, որ տպագիրն համեմատ է գաղափար ընտրուած գրչագրին. Այստեղ Ս. լիզանակի խորագրի մասին ոչ մի խօսք չկալ. սակայն վերջում մի լաւելուած կալ, որ առնուած է Թովմալ Արծրունու պատմութիւնից. երկու մասից է բաղկացած այդ լաւելուածը. առաջինն սկսումս սրալց իբրեւ եղև մեծ պատերազմն և վերջանում է «ցոլցանեմ քում ուսումնասէր քաջամտութեանդ», իսկ երկրորդն սկսումս է «մասն արիւնահեղին Բարձումալի ընդ ժամանակս Պերոզի» և վերջանում է «ի սաղրելոլ Բարսումալի ամբարշտի խօսքերով. Նոյնը տեսնում ենք և թ. 1687 ձեւագրի մէջ, որտեղ վերջում կալ լաւելուածս «ի պատմութեանէ Թովմալի վարդապետի» ճշդիւ աջպէս, ինչպէս լիշուեցաւ. Այս լաւելուածի ներկայութիւնը մթթէ ակնարկ չէ՝ աչն կատկածի մասին, որ գոյութիւն է ունեցել Նզիշէի պատմութեան պակասի նկատմամբ և որի աղղեցութիւնից չեն ճողոպրել 1823 թուի հրատարակիչներն, աչքի առաջ ունենալով և իրենց ձեռքի տակ եղած գրչագիրը. Կ. Պօլսի 1823 թ. տպագրութեան մէջ խօսք չկալ ամենեւին 1787-ին Ս. Պետերբուրգ և 1813-ին Կ. Պօլսի տպուած օրինակների մասին:

1828-ին լոյս տեսաւ Վենէտիկում Նզիշէի պատմութեան մի նոր օրինակ տարբեր ընթերցուածների հետ միասին. Այդ ժամանակ արդէն գոյութիւն ունէին ոչ միայն մեր լիշած երեք տպագրութիւնները (1764, 1787 և 1823), այլև մի քանի ու-

այն պակասեալ իցէ, թէև ըստ իմն իմացման խորագիրն աչն ինչ սոսկ հատեա, զէթ վեցերորդինն է անդ մուծեալ, ուստի ըստ խոստման որբոյն եղև կարգադրեալս 8. Գիրք որ կոչի Նզիշէ պատմագիրք, և ալն, 1787, Ս. Պետ. եր. 408:

րիշները, որոնք մենք տեսած չենք և որոնք դուք է ծանօթ
 չէին Մխիթարեան հայրերին: Եւ իսկապէս զարմանալի չէ, որ
 աղպիսի հրատարակութիւններ լինէին: Դ՛իմալն Նոր Նախ-
 իջնանի 1787, Կ. Պօլսի 1813 և Կալկաթայի 1816, այլ մինչեւ
 անգամ վնէճախիւ 1825 թուի տպագրութիւնները: Մենք չը-
 գիտենք, թէ ինչու Մխիթարեանները բոլոր եօթն հրատա-
 րակութիւններից լինում են միայն երեքի մասին՝ ալն էլ ա-
 ռանց նշանակելու թէ լատկապէս որը: Նոքա իրենց նոր
 տպագրութեան համար բնագիր ընտրել են 1671 թուին գըր-
 ուած մի օրինակ, որն ալն ժամանակ իրենց ձեռքի տակ գըր-
 նուած հնագոյնն էր. սակայն նոքա ունեցել են նաև երկու
 ուրիշ ձեռագիր 1697 և 1758 թուերին գրուած, որոնցից վեր-
 ջինը հրատարակիչների տակում, 1167 թուի գրչագրից է հա-
 նած: Եթէ ալս ալսապէս է, մենք ունինք ուրեմն 1167 թու-
 կանից երկու տարբեր գրչագրեր, մէկը 1758 և մէկ 1781.
 օրինակուած, որոնք տպուեցան 1823 և 1828 թուերին, առա-
 ջինը գրեթէ անխառն, իսկ երկրորդը բազմաթիւ բաժնի-
 օրինակներով: 1828-ի հրատարակիչները ծանօթութեան մէջ
 լատկանցին ալն, ինչ որ վերևն լինուեցաւ Ն. լեղանակի մասին.
 միևնոյն ժամանակ նոքա չուգեցան չեղուիլ նախորդ երեք
 տպագրութիւններից, որոնց մէջ լեղանակների դասաւորու-
 թիւնն և խորագիրն Նղիշէի ընծայականին համեմատ են. «Մեր
 ըստ լառաջաբանի մատենագիրն մակագրեալ զալն (Ն. լեղ.)
 ասում են նոքա, զգլուխ վեցերորդին Վլամեցաք առ ժամս
 խախտել յերեց Եւսեբիոս Կեսարիացի և անկարող լինելով, նոքա
 միմիայն ալսալիսի հարցեր են տալիս. «Հինգերորդ լեղանակն
 քնքն արդեօք կորուսեալ իցէ, կամ ի Բարձումայէ խորաման-
 կեալ, եթէ գլուխ վեցերորդին ալսր անդր անկեալ վտարան-
 դի» հարցեր, որոնց լուծումը նոցա համար ևս առաւել զը-
 ուարին էր, քանի որ նոքա համոզուած էին թէ «Կարգ պատ-
 մութեանն, Բ' դեպի անշտհոյ, չտալ ինչ հաւաստի գիտելու: Ալս-
 ալիսի հարցեր տալով, Մխիթարեան հրատարակիչները կողմ-
 նակի լալտում են իրենց համոզումը Նղիշէի պատմու-
 թեան բնագրի թերի լինելու մասին: Եւ ալս ամենից
 լետու զարմանալի չէ, որ հալ և օտար բանասէրների մէջ ընդ-
 հանրացաւ նոցա տեսութիւնը: Գերմանացի հալագէտն Նիւ-
 մանն Նղիշէի վերալ խօսելու ժամանակ ասում է, որ նորա

պատմութեան մէջ ասանկէս, ինչպէս որ արն հասել է մեղ, բայց անդ չկայ, թէ Ե ըստ որդեգրների մէջ հինգերորդ լեզանակը պակաս էր նա զիտէ և ասն, որ անդրանիկ հրատարակիչն երկու մասն է բաժանել Զ. լեզանակը, և այդ է համարում պատմաւ, որ միւսների համեմատութեամբ Ե, և Զ. լեզանակներն համառոտ են. իսկ թէ արդարեւ մի գլուխ (լեզ.) պակաս է բնագրից, և ինչ պարունակութիւն է ունեցել արն Նիւմանը դժուարանում է որոշել. նա միայն կարծում է, որ Նիւմանը պատմութեան գրչեայ օրինակները բնագրի միւս մասերում ունին անգրգիւս ազատութիւն, և ինքն աղախսիների մասին լիւի է, ինչպէս ասում է, իւր ծանօթութիւնների մէջ, որոնք նա կցել է Նիւմանի անգրիներէն թարգմանութեանը. *) Մի ալ գերմանացի հալագէտ, Ֆէթթերը, գրեթէ կրկնում է Նիւմանի խօսածն Ե. լեզանակի մասին, բայց որովհետեւ հին տպագրութիւնները ձեռքի տակ չունի, իսկ նորերն ալ մասին բան չեն լիւում, ինքն էլ լռութիւն է պահպանում. Նորա արն նկատողութեան հանդէպ Զ. Տաշեան պէտք է համարում լեզանակ թէ 1764 թուի տպագրութեան մէջ «տեղ մ ալ ակնարկութիւն չկայ, թէ հինգերորդ գլուխն իւր ձեռագրին մէջ կը պակասէր և թէ հրատարակիչն լեզերորդին մէջ մասն հինգերորդ գլուխ հաշուած ըլլալ» Նորա այս որոշ ցուցումն **) անշուշտ, հիմնուած է 1764 թ. տպագրի անմիջական ծանօթութեան վերալ, արնպէս, որ այժմերկուանհայտ մտքեր դիմադէմ են դրուած. վենէտիկոս հայրերը հրատարակում են, որ 1764 թուի տպագրութեան մէջ զեկուցուած է Ե. լեզանակի պակաս լինելու և Զ. րդի երկու մաս բաժանուած լինելու մասին, իսկ Զ. Տաշեան ընդհակառակը պնդում է, որ արն հրատարակութեան մէջ աղախի բան չկայ, Զենք կարող մտածել, թէ քննադատելի կէտի նկատմամբ տարբեր աղբիւրներ լինէին մէկի կամ միւսի ձեռքը. կը մնայ սպասել, որ ժամանակը մեղ համար պարզէ վենէտիկոս հրատարակիչների նկատմամբ արն թիւրիմադութիւնը. Զմոռանանք, որ Պողոս պատրիարքի խօսքերից էլ է երևում, որ անդրանիկ տպագրի նախագաղա-

*) S. „Versuch e. Geschichte d. Armenischen Literatur, von C. Neumann. Leipzig 1836“ և „History of Vartan etc, by Eliseus, London 1830“.

**) S. Հայկակ. աշխատ. հալագէտ Ֆէթթերի, Վիլնայ 1895, էր. 1.0 ծէթ.

փարը միայն մի վատ օրինակ է եղել, ինչպէս վերէն արդէն լիշտեցաւ։ Մեզ գրադեցնող հարցի վերալ լետագալ հրատարակութիւնները գրէթէ ոչ մի նոր բան չեն լատնում, բացառութիւն է միայն Անձեաղեաց օրինակը, որ լոյս տեսաւ 1861 թուին Փէոդոսիալում։ մինչ ցալս ծանօթ գրչադրնէրի մէջ ալդ օրինակն, անկասկած, հնադոյնն է, ինչպէս կարելի է հաւատալ լինել հրատարակիչ ներածութեան մէջ բերուած տեղեկութիւններից։ սակայն ալս էլ ունի իւր քննադատելի կողմերը։ լեղանակների խորագրի նկատմամբ կան բաներ, որ նման չեն, լինչպէս կը տեսնենք լետոլ, մեզ ծանօթ միւս օրինակներին։ հին գրչադրնն են արդեօք ալդ տարբերութիւնները թէ նորամուտ, չենք կարող ասել քանի որ հրատարակչն ալդ մասին լուռ է։

Ալժմ տեսնենք թէ ինչպէս է կադմուած Նդիշէի պատմութիւնն և որքան անթերի է ալն։

Գիրքն սկսում է մի ընծալականոլ, որից լմանում ենք թէ Նդիշէն «Հալոց պատերաղմը» պատմութիւնը գրել է «Դաւիթ երէց Մամիկոնի» հրամանոլ։ Անշուշտ, նա իւր ալդ ընծալականը գրել է պատմութիւնն աւարտելուց լետոլ, ալ կերալ անհասկանալի են «Զբանն, զոր պատուիրեցեր, արարլո»։ «Ահա նշանադրեցի» «կարգադրեալ և եղեալ ծալրալիր պարալմամբ» *) և ալն խօսքերը։ Իւր ձեռնարկութեան նախապատճառի հետ խօսելոլ, Նդիշէն պարզապէս դնում է նորա առջև մի վերջացած, ամբողջացած գործ։ Թէ արտաքին ձևոլ և թէ ներքին բոլանդակութեամբ ալդ գործի մասերն ալնքան որոշ էին, որ հեղինակը կարող էր գրել։ «Ահա նշանադրեցի յալմ եօթն լեղանակիս՝ առաջին դժամանակսն, երկրորդ զլրացն պատահումն լիշխանէն արեելից, երրորդ զմիաբանութիւն ուխտին եկեղեցւոլ, չորրորդ զերկպառակութիւն ոմանց բաժանելոց ի նմին ուխտէ, հինգերորդ զյարձակումն արեւելեաց, վեցերորդ զընդդիմանալն Հալոց պատերաղմալ, եօթներորդ զերկարումն լրացն խռովութեան»։ ալդ եօթն զլուխների մէջ և լիովին պատկերացուցած է եղել հեղինակը «զսկիղքն և զմիջոցն և զկատարածն»։ Մենք իրաւունք ունինք մտածելու, որ իւրաքանչիւր լեղանակի խորագիրը բնագրի մէջ ալն

*) պ ա ռ ա պ մ ա մ բ, 1174 թ. գրչադրումն է պ ա տ ա հ մ ա մ բ, իսկ Կ. Պօլի 1813 թ. օրինակում պ ա տ ա ռ մ ա մ բ, Հալադեան բառգրքին ծանօթ վերջինս, որ և նախադասելի է իմաստին համեմատ։

է եղել, ինչ որ Նզիշէն դրել է իւր ընծալականում, այսինքն ա, ժամանակքն, բ, իրացն պատահումն լիշխանէն արեւելից, դ, միաբանութիւն ուխտին եկեղեցւոյ, զ, երկպառակութիւն բաժանելոց ի նմին ուխտէ, ե, լարձակումն արեւելեաց, զ, ընդդիմանալն Հալոց պատերազմաւ, և է, լերկարումն իրացն խռովութեան: Բոլոր այս եօթն մասերի մէջ ներքին սերտ կապն, չսկիզբը, միջոցն և կատարածն, ակներև է. և այսպիսի խիստ կարգաբանութեան արգասիք է եղել Նզիշէի պատմութեան սկզբնական բնագիրը:

Անշ ծանօթ գրչագիր և տպագիր օրինակներում լեզանակաները մակադրուած են ընծալականին համեմատ. բացառութիւն են հետեւեալը.

Գ. լեզանակի խորագիրը ճիշդ է միմիայն Անձնացեաց օրինակի մէջ, «երկպառակութիւն բաժանելոցն ի սուրբ ուխտէն», այն ինչ միւս օրինակներումն է «վասն երկպառակութեան իշխանին Սիւնեաց և անօրէն ընկերաց իւրոց»: Մեր կարծիքով այս վերջին խորագիրը հեղինակինը չէ, քանի որ ընծալականի մէջ չկայ:

Զ. լեզանակի խորագիրը բոլորի մէջ էլ անճիշդ է. Անձնացեաց օրինակն ունի «Պատերազմն Հալոց», իսկ միւս օրինակները «Կրկին անգամ ընդդէմ կալ Հալոց պատերազմաւ թագաւորին Պարսից»: Ակներև է, որ «Կրկին անգամ» խօսքերն անտեղի են, քանի որ թէ Զ. լեզանակի բովանդակութեանն և թէ ընծալականի ցուցմանն հակառակ են. չէ որ վերջինիս մէջ լիշուած է միայն «ընդդիմանալն Հալոց պատերազմաւ»:

Է. լեզանակի խորագիրը միմիայն Անձնացեաց օրինակումն է ճիշդ, այն է «Յերկարումն իրացն խռովութեան». իսկ միւս օրինակներն ունին «եօթներորդ լեզանակ, լորում նկարագրի (ալլ օր. «կարգագրի») դարձեալ առաքինութիւնն Հալոց և չարագոյն ևս երեկ անօրէնութիւնն վասակայ»: Այս վերջին խորագիրը չկալ ընծալականի մէջ և մեզ թւում է նորամուտ, որովհետև ընծալականին և Զ. լեզանակի իմաստին համեմատ է միայն Անձնացեաց օրինակի խորագիրը:

Նզիշէի պատմութեան ընծալականի ալդ սկզբնական մասի արժանահաւատութեան և նախնականութեան վերալ մենք տարակոյս չունինք, ինչպէս որ բնագիրն ինքն էլ ցոյց է տալիս: Աչքի առաջ ունենալով և այն, ինչ որ ասուեցաւ լեզանակների տարբեր խմբագրութեան վերալ, մենք գալիս ենք

ալն եղրակացութեան, թէ Եղիշէի պատմութեան բաժանումներն և իւրաքանչիւրի խորագիրը իւր նախնական վիճակի մէջ ալսպէս է եղել. Ա. Ժամանակքն, Բ. Իրացն պատահումն լիշխանէն արևելից, Գ. Միաբանութիւն ս. ուխտին եկեղեց. ևոյ, Դ. Երկպառակութիւն ոմանց բաժանելոց ի նմին ուխտէ. Ե. Յարձակումն արևելեաց. Զ. Ընդդիմանալ Հալոց պատերազմաւ և Է. լերկարումն իրացն խռովութեան:

Այս ամենից լետոյ հարկ է պարզել ալն խնդիրը, թէ բոլոր լեղանակները բովանդակութիւնն համապատասխան է իրենց խորագրին:

Այս խնդիրը պարզելուց չառաջ պէտք է լիշել, որ Եղիշէի պատմութիւնն անաղարտ հասել չէ մեղ. նորա մէջ տեղ են դուր ներմուծումներ, չապաւումներ, թերեւ և տեղափոխութիւններ, նմանապէս լատուկ անունների, բառերի և դարձուածների աղճատումներ և ալլն: Սակալն խնդիր հանելով լեղանակների խորագրի և բովանդակութեան մէջ կապ լինելու մասին, մենք ամենին մտադիր չենք խօսել ալղպիսի փոփոխութիւնների վերալ: Մենք դործ ունինք Եղիշէի պատմութեան ամբողջի հետ և կամենում ենք համոզուել, որ քննագրի մէջ ալնպիսի պակաս տեղ չկալ, որ պատմական բովանդակութեանը վնաս պատճառէ:

Ալղ կողմից հարցը մեղ համար շատ պարզ է: Բոլոր լեղանակների բովանդակութիւնը համեմատ է նոցա խորագրին Բոյի Ե-րդի: Վերջինիս ճակատին գրուած է «Յարձակումն արևելեաց»: Իւրաքանչիւր ոք մեղանից սպասում է, որ հեղինակն ալղ խորագրի իմաստին համեմատ պատմէ պարսից բանակի Հալաստան գալն և նորա գործողութիւնները: Սակալն երբ ուշի ուշով հետևելու լինենք Ե. լեղանակի բովանդակութեանը, կըտեսնենք, որ ալնտեղ շատ հարևանցի և համառօտ լիշում է միալն պարսից զօրագլխի և բանակի Հեր և Ջարևանդ հանելը, ալնտեղ նստելն և ալնտեղից Հալոց դաւառների վերալ ասպատակներ արձակելը, իսկ Հալոց բանակի կողմից Առանձար Ամատունու դուրս գալն երկու հաղարմարդով (ըստ Փարպ. 300 մարդով) և ալղ ասպատակներին չետ մղելը, շտտերին ջարդելն և մնացածներին փախուստի ստիպելը: Ալնպէս որ՝ բացի ալս դէպքից, որի նկարագրութիւնը միալն 17 տող բան է (տպ. Վենետ, 1859), ուրիշ ալնպիսի պատմութիւն չկալ, որի ճակատը կարելի լինէր մա-

կազմել «Յարձակութեան արեւելեացոյ» Ընդհակառակն և լեղանակի մէջ պատմութեան է ս. Վարդանի Արտաղ հասնելն, այնտեղ իւր բանական լարդարելը, և Վասակի ջանքը սոստ քահանաների միջոցով ուխտապահներին խաբելու։ Նմանապէս նորն լեղանակի մէջ ընդարձակ տեղ են գրաւում ս. Վարդանի ճառը և ս. Ղեկնդի քաջալերական խրատն ու բացատրութիւնը՝ Հալոց բանակի և Վասակի պատգամաւորների առջև։ Այս ամէնը մասն է Զ-րդ լեղանակի, որի սկզբնական խօսքերն սեհտ այսորիկ իբրեւ ետեւ զօրավար գնդին Պարսից, եթէ հատան պատգամաւորք ի միջոյն և ալլն, պարզապէս շարունակութիւն են նախընթաց պատմութեան, որով վերջանում է Ե-րդ կոչումած լեղանակը։ Կեր խօսքին իբրեւ հաստատութիւն են այն ձեռագրները, որոնք չունին Ե-րդ լեղանակ (տ. վերն 1—5)։ Նոցա մէջ Դ-րդ լեղանակից լետոյ անմիջապէս լաջորդում է Զ-րդը, որի սկզբնական խօսքերն են «Մեծ է սէրն Աստուծոյ քան զամենայն մեծութիւն երկրաւոր» և վերջանում է ոչ թէ «Հասարեանց մահս մեր» բացազանչութեամբ, ինչպէս է տպագիր օրինակի մէջ, ալ «վասն այնորիկ և հրամանի թագաւորին վաղվաղակի ոչ կարէին հաւատալ»։ Այնպէս որ տպագրի Ե. և Զ. լեղանակներն այն ձեռագրների մէջ կաղմում են միայն Զ. լեղանակ, իսկ այն օրինակներում, որոնք Զ. լեղ. չունին (տ. վերն 6 և 7), և լեղ. սկսում է «Մեծ է սէրն Աստուծոյ» և վերջանում է «հրամանի թագաւորին վաղվաղակի ոչ կարէին հաւատալ» խօսքերով, որոնք և տպագրի Ե. Զ. լեղանակներն են։

Այսպէս ուրեմն Եղիշէի պատմութեան բնագրից ամբողջապէս պակաս է Ե. լեղանակը, որի խորագիրն է «Յարձակումն արեւելեացոյ» Թէ ինչ է եղել այդ լեղանակի բովանդակութեան մանրամասնութիւնը, որքան ընդարձակ է եղել այն, և ինչպէս է հանուել բնագրից, այդ հարցերին բաւարար պատարխան տալ շատ կանուխ է։ Հարկ է նախ համախմբել նոցա վերաբերեալ տեղեկութիւններն և սպասել դուցէ ժամանակն օգնէ նոցա առաջնորդութեամբ նորանոր նիւթեր հրապարակ հանել խնդրի լուծման համար։ Այս կը մնալ մի ալլ անդամի։

Լ. Լ.

15 դեկտ. 1901.

Ալեքսանդրապոլ։

Թ. Գ. Դնում ենք այստեղ Եղիշէի գրականութեան վերաբերեալ կարեւոր աղբիւրները, նոցա լիակատար ցանկը թողնելով ուրիշ աւելի պատեհ ժամանակի.

ա. Տպագրութիւնները. Կ. Պօլիս 1764, 1813, 1823, 1866 և 1871.—Ս. Պետերբուրգ 1787.—Նոր-Նախիջևան 1787 (1774). Կալկաթա (Քէ Մադրաս) 1816.—ՎԵՆԵՏԻԿ 1825, 1828, 1832, 1838, 1840, 1852, 1859, 1864 և 1893.—Թէոդոսիա 1861.—Մոսկով 1861 և 1892.—Երուսաղէմ 1865.—Ջմիւռնիա 1867.—Տփլիս 1879 և Փարիզ (Թուակ. անծանօթ).—ա. Bibliographia Caucas. et Transcauc. I. M. Мiансаровъ, 1876 С.И.В. եր. 519.—Հայկակ. Մատենադարանէտ. 1883, եր. 167.—Գ. Խալաթեանց, Եղիշէի վարդանանց պատմ. հրատ. Խ. Յովհաննիսեանի, Թիֆլիս 1892.—Teza E' La Storia dei Vartaniani etc. Roma 1893 (նորը տես Բաղմալէպ 1893) եր. 513).—

բ. Աշխարհաբար թարգմանութիւնները. Մ. Սիմֆօնեանց, 1863 Մոսկով. Զ. Ղուկասեանց, 1891 Թիֆլիս (ա. մատենախօս. Զ. Թ. Տ. Հանդէս Ամսորեալ 1892).—Եղիշէի ուսումնասիրութեան նպաստ «Հիւսուած բանից նախնի պատմագրաց Հալոց» 3 գիրք, Կ. Կոստանեանցի, 1877 Վիէննա (ա. մատենախօս. Գրիշ, Փորձ 1877 դ. Արարատ 1878 և այլն).

Գ. Օտարալեզու թարգմանութիւնները. անգլիերէն Neumann C. 1830 London, իտալերէն Cappeletti G. 1840 Venezia, զաղղիերէն Kabardgy G. 1840 Paris. Langlois V. 1868 Paris ռուսերէն Шаншиевъ II. 1853 Троицъ և Душневъ E, 1884 Харьбовъ.

դ. Տեսութիւններ և ուսումնասիրութիւններ.— Զ. Գ. Չօբէ-նօ-նի Պատմ. Զ. դպրութեան 1897 Վենէտիկ.—Գորգո-շէն Ա. Գննական Պատմ. Հալոց (մասն Դ.) Թիֆլիս 1895.—Թ. Զ. Զոյնի, Խորհրդածութիւնք Եղիշէի վերայ, Վենէտիկ 1896 (ա. նաև Բաղմալէպ 1897).—Զ. Թ. Տօնի, Հայկական աշխատասիր. Ֆէլէի, ա. Ազգ. մատենադարան, Վիէննա 1895 (ա. նաև Յուց. Վիէն. Միս. մատենադարանի—«Եղիշէ».—Neumann C. Versuch einer Geschichte des Armenischen Litteratur Leipzig 1836.—Léve F. L'Arménie Chrétienne etc. Louvain 1886.—Պարբերական հրատարակութիւնների մէջ լուս տեսած աշխատութիւններից ուշագրութեան արժանի հատուածներն են.—Կոնիէի Գ. «Եղիշէի պատմ. հատակոտորք» ա. Հանդ. Ամս. 1893.—Փրիւս-Քու. Մ. «Եղիշէի պատմ. շարադրութեան ժամանակը» ա. Բաղմալէպ 1898.—Գ. Տէր-Պօղոսեան, Եկատողութիւններ Եղիշէի պատմ. վերաբերեալ ա. Հանդ. Ամս. 1896.—Գ. Խալաթեանց, «Եղիշէի աղբիւրների առթիւ» ա. Հանդ. Ամս. 1895, և այլն և այլն.